

УДК 001:7(477.54)“18/20”

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/42-2-4>**Людмила МЕЛЬНИЧУК,***orcid.org/0000-0002-1504-1425*

кандидат мистецтвознавства, доцент,

доцент кафедри теорії і історії мистецтв

Харківської державної академії дизайну і мистецтв

(Харків, Україна) *ludmel11@ukr.net*

НАУКА ПРО МИСТЕЦТВО В ХАРКОВІ. КАФЕДРА ТЕОРІЇ І ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВ

Наука про мистецтво – мистецтвознавство – почала активно розвиватись в Україні в другій половині XIX ст. Саме тоді за університетським статутом історія мистецтва з'являється як обов'язкова дисципліна в навчальних програмах і створюються кафедри теорії і історії мистецтв.

У статті йдеться про історію заснування кафедри теорії і історії мистецтв при Харківському університеті у XIX ст., її видатних науковців, розвиток науки про мистецтво на Слобожанщині в XX ст. і діяльність кафедри у складі Харківської державної академії дизайну і мистецтв у XXI ст.

Метою дослідження стало вивчення витоків формування і розвитку науки про мистецтво у східному регіоні України, пов'язаних з діяльністю кафедри теорії і історії мистецтв.

До найвідоміших імен науковців-мистецтвознавців Слобожанщини, що започаткували академічну школу і заклали основи вивчення українського мистецтва, належать Єгор Редін, Федір Шміт, Микола Сумцов, Стефан Таранушенко. Їхня наукова мистецтвознавча спадщина, педагогічна, суспільна діяльність характеризують процеси, що відбувались в українській культурі того часу загалом і на Слобожанщині зокрема.

Утім інтерес до мистецтва в Харківському університеті сягає більш раннього часу. Ще від початку існування університету (1805 р.) його засновник Василь Каразін мріяв відкрити при закладі Академію мистецтв, університет мав художні колекції, які поповнювалися його вихованцями протягом XIX ст., а лекції з історії мистецтв, хоч і не регулярно, читались викладачами. Але лише із заснуванням кафедри теорії і історії мистецтв, а особливо приїздом до Харкова першого фахівця з історії мистецтва Єгора Редіна, який її очолив, почалось формування наукової школи.

Після періоду активної діяльності наприкінці XIX – початку XX ст. мистецтвознавців Харкова розвиток науки про мистецтво сповільнюється у 1930-х рр. за часів сталінського терору. Реорганізація університету, закриття кафедри теорії і історії мистецтв, репресії призвели до фактичної зупинки процесу столітнього розвитку мистецтвознавства в регіоні. Лише зі здобуттям незалежності Україною в 1990-х рр. поступово відновлюються традиції академічної школи зусиллями сучасних науковців Слобожанщини і, зокрема, поновленням діяльності кафедри теорії і історії мистецтв у складі Харківської академії дизайну і мистецтв.

Викладені результати дослідження позначають важливу роль науковців кафедри теорії і історії мистецтв від початку XIX ст. до сьогодні у становленні науки про мистецтво у краї, розвитку мистецького музейництва, пам'яткоохоронній діяльності, а також формуванні концепції розвитку українського мистецтва.

Ключові слова: мистецтвознавство, кафедра теорії і історії мистецтв, Харківський університет, Харківська державна академія дизайну і мистецтв.

Liudmyla MELNYCHUK,*orcid.org/0000-0002-1504-1425*

Candidate of Art History, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of Theory and History of Arts

Kharkiv State Academy of Design and Arts

(Kharkiv, Ukraine) *ludmel11@ukr.net*

SCIENCE OF ART IN KHARKOV. DEPARTMENT OF THEORY AND HISTORY OF ARTS

The science of art – art history – began to develop actively in Ukraine in the second half of the nineteenth century. It was then that, according to the university charter, art history appeared as a mandatory discipline in the curricula and departments of art theory and history were established.

The article deals with the history of the founding of the Department of Theory and History of Arts at Kharkiv University in the XIX century, its outstanding scientists, the development of art science in Slobozhanshchyna in the XX century. and the activities of the department as part of the Kharkiv Academy of Design and Arts in the XXI century.

The aim of the study was to study the origins of the formation and development of art science in the Eastern region of Ukraine, related to the activities of the Department of Theory and History of Arts.

Yegor Redin, Fedor Schmidt, Mykola Sumtsov and Stefan Taranushenko are among the most famous names of art critics of Slobozhanshchyna who founded the academic school and laid the foundations for the study of Ukrainian art. Their scientific art heritage, pedagogical and social activities characterize the processes that took place in the Ukrainian culture of that time in general and in Slobozhanshchyna in particular.

However, interest in art at Kharkiv University dates back to earlier times. From the very beginning (1805) the founder of the university Vasyl Karazin dreamed of opening an Academy of Arts at the institution, the university had art collections, which were replenished by his followers during the XIX century, and lectures on art history, though not regularly, were given by teachers. But only with the establishment of the Department of Theory and History of Arts, and especially the arrival in Kharkov of the first specialist in art history Yegor Redin, who headed it, began the formation of a scientific school.

After a period of active activity in the late XIX – early XX centuries art critics of Kharkiv the development of the science of art slowed down in the 1930s during the Stalinist terror. The reorganization of the university, the closure of the Department of Theory and History of Arts, and repression led to the actual cessation of the process of centuries-old development of art history in the region. Only with the independence of Ukraine in the 1990s did the traditions of the academic school gradually recover through the efforts of modern scholars of Slobozhanshchyna and, in particular, the resumption of the Department of Theory and History of Arts within the Kharkiv Academy of Design and Arts.

The presented results of the research show the important role of scientists of the Department of Theory and History of Arts from the beginning of the XIX century to date in the formation of art science in the region, the development of art museology, monument protection activities, as well as the formation of the concept of development of Ukrainian art.

Key words: art history, department of theory and history of arts, Kharkiv University, Kharkiv State Academy of Design and Arts.

Постановка проблеми. У жовтні 2021 року Харківська державна академія мистецтв відзначає сторіччя з часу заснування. Одним із підрозділів у її складі є кафедра теорії і історії мистецтв, яка відіграє провідну роль у науковій діяльності й підготовці фахівців-мистецтвознавців. Кафедра має давню історію й традиції, сформовані ще в XIX ст. з часів заснування Харківського університету. Ініціатор його створення Василь Каразін мріяв про заснування при університеті Академії мистецтв як важливої культурно-освітньої інституції. І хоча ця ідея не була реалізована, формування художньої колекції і Музею красних мистецтв при університеті, викладання історії мистецтва, видання наукових розвідок викладачами сприяло створенню в 1863 році кафедри теорії і історії мистецтв. Від цього часу науковці, викладачі кафедри були долучені до становлення й розвитку науки про мистецтво на слобожанських теренах, внесли вагомий вклад в українське мистецтвознавство.

Аналіз досліджень. Найбільший науковий інтерес з-поміж видань дорадянської історіографії мають праці першого в Харкові фахівця з історії мистецтв професора Єгора Редіна, що присвячені різним аспектам діяльності кафедри теорії і історії мистецтв при Харківському університеті. Матеріали Харківського історико-філологічного товариства, зібрані у щорічних друкованих збірниках, є документальним свідченням наукових інтересів і розробок викладачів кафедри. Про очільника кафедри Є. Редіна писали на початку XX ст. харківські вчені Д. Багалій, М. Сумцов, В. Данилевич, О. Білецький.

Харківська університетська школа мистецтвознавства, діяльність її засновників Є. Редіна і Ф. Шміта – основні теми досліджень сучасних українських учених з історії становлення і розвитку мистецтвознавства в Україні, зокрема в Харкові. Наукову, педагогічну, суспільну діяльність Є. Редіна, Ф. Шміта, їхніх учнів і колег вивчають нині історики, мистецтвознавці, краєзнавці (С. Побожій, Є. Антонович, І. Удріс, Р. Філіппенко, Л. Мельничук та ін.).

Мета статті – висвітлити особливості створення кафедри теорії і історії мистецтв у Харкові, діяльності перших істориків мистецтва, становлення й розвитку мистецтвознавчої науки на Слобожанщині.

Виклад основного матеріалу. До офіційного відкриття кафедри теорії і історії мистецтв у Харківському університеті в 1863 р. було пройдено чималий шлях. Одним з напрямів діяльності, який засвідчує зацікавленість викладачів і студентів класичним мистецтвом, було проведення лекцій. За відсутності фахівців з історії мистецтва професори споріднених наук, насамперед філологи словесного факультету, активно цікавилися історією мистецтв. Курс естетики, грецьку археологію з 1820 р. викладав професор Белен-де-Баллю, римські старожитності – професор Умляуф, грецькі старожитності – професор А. Валицький, який завідував мюнц-кабінетом, замовляв гіпсові зліпки грецьких статуй. Успіхом користувалися лекції з історії мистецтва стародавнього світу, історії італійського живопису XV–XVI ст. О. Потебні, з історії стилів О. Деревницького, з

історії російського мистецтва, історії італійського мистецтва епохи Відродження, літератури та мистецтва в перші століття християнства О. Кірпічнікова (Побожій, 2005: 6–7).

Окрім лекційної діяльності, вчені писали й друкували мистецтвознавчі нариси й розвідки. У збірнику «Мінерва» 1830 р. з'явилась стаття Івана Кронеберга про Альбрехта Дюрера з детальним описом аркушів «Апокаліпсису» (на той час серія з 14 аркушів з титулом знаходилась у бібліотеці університету). Авторству О. Кірпічнікова належали «Легенди про Діву Марію в літературі та мистецтві», «Сказання про Діву Марію та їхнє представлення у середньовічному мистецтві». Професор юридичного факультету Дмитро Каченовський був одним з перших в Україні, хто надрукував дослідження про італійське мистецтво епохи Відродження – «Флоренція та її давні майстри» (Побожій, 2005: 9–10).

З 1893 р. кафедра теорії і історії мистецтв отримала новий поштовх для розвитку. Її завідувачем став перший на Слобожанщині історик мистецтва Єгор Редін (1863–1908), виученик Одеського університету, учень відомого візантиніста Н. Кондакова. Наукові інтереси Є. Редіна пов'язані з ранньохристиянським і візантійським мистецтвом. Його магістерська дисертація – «Мозаїки равеннських церков», докторська – «Християнська топографія Козьми Индикоплова», а також низка статей – «Матеріали для візантійської та руської іконографії», «Давні пам'ятники історії Києва», «Трикільній базиліки Урса в Равенні» – є ознакою вивчення витоків українського мистецтва християнської доби. Редін вивчав пам'ятки мистецтва в Італії, Парижі, Лондоні, Відні, Берліні, Мюнхені (Халанський, Багалей, 2007: 307–311). Його публікації відзначали у ХХ ст. візантиністи Ф. Шміт і В. Лазарєв.

Протягом 1893–1908 рр. Є. Редін виконував великий обсяг роботи. Він очолював університетський Музей красних мистецтв і старожитностей з цінними художніми колекціями Ф. Аделунга, І. Бецького, А. Алфьорова, А. Матушинського, писав його історію (Мельничук, 2010). У 1896–1908 рр. Редін був секретарем Харківського історико-філологічного товариства, яке відіграло вагомий роль у формуванні проблематики наукових досліджень. Науковці робили доповіді, які друкувались у щорічних збірниках товариства з 1886 по 1918 рр. Сучасники відзначали, що особливий інтерес з археології і історії мистецтв мали реферати Д. Багалія, М. Сумцова, Є. Редіна. Як секретар підготовчого комітету XII археологічного з'їзду в Харкові Редін брав участь в архео-

логічних розкопках, влаштуванні виставок, редагуванні каталогів, готував доповіді, також багато часу й енергії приділив підготовці видань до 100-річчя Харківського університету.

В університеті Є. Редін викладав курси історії давнього східного і античного мистецтва, історії давньохристиянського й візантійського мистецтва. Більшість занять він проводив у залах музею, який значно поповнився за його каденції, зокрема й творами місцевих художників Л. Тракала, М. Раєвської-Іванової, К. Пинсєва, О. Виєзжева, М. Уварова та ін.

Особлива заслуга Є. Редіна у зверненні уваги до мистецтва Слобожанщини. Його праці «Церкви м. Харкова», «Харків як центр мистецької освіти півдня Росії», «Музей красних мистецтв і старожитностей Харківського університету» дотепер не втратили актуальності. Нині вони мають надзвичайне історіографічне значення з посиланнями на численні архівні матеріали, які були втрачені за часів Другої світової війни.

Поруч з Редіним працював його товариш та колега Микола Сумцов (1854–1922) – етнограф, фольклорист, історик літератури і мистецтва, один із засновників Харківського історико-філологічного товариства. Серед його праць – етнографічні дослідження і культурологічні нариси, розвідки про творчість Леонардо да Вінчі, про рисунки та картини Т. Шевченка – одні з перших в опануванні спадщини мистця.

Після смерті Редіна у 1908 р. посада завідувача кафедри теорії і історії мистецтв деякий час залишалася вакантною. 1912 р. кафедру теорії і історії мистецтв очолив мистецтвознавець Федір Шміт (1877–1937). Харківський період Шміта тривав 9 років – до переїзду до Києва у 1921 р. та у 1924 р. до Ленінграда. Шміт викладав у Харківському університеті, художньому училищі. Маючи енциклопедичні знання, лекторський талант, він об'єднав своїх найобдарованіших учнів у бажанні служити науці. Серед його учнів – О. Білецький, С. Таранушенко, О. Нікольська, Д. Гордєєв, Б. Руднев, О. Берладіна, Т. Івановська, М. Лейтер.

Коло наукових інтересів Ф. Шміта та його учнів різноманітне – мистецтво України, Візантії, Вірменії, Грузії. Шміт написав одну з перших в Україні праць з теорії мистецтва «Мистецтво – його психологія, його стилістика, його еволюція», в якій висловлені сміливі для того часу думки. До цього були дослідження з історії візантійського мистецтва, історії давньої Русі-України. Ф. Шміт розумів мистецтво як вираження духовної сутності народу. Ці праці, на думку сучасних дослідників, суттєво вплинули на процес формування

концепції історії українського мистецтва (Антонович, Удріс, 2007: 156–159).

У роки визвольних змагань 1917–1920 рр. професор Шміт очолював пам'яткоохоронні структури Харкова, що мали на меті захистити мистецькі цінності й об'єкти від розкрадання та руйнування. Саме тоді з'являється його праця з музеєзнавства «Історичні, етнографічні, художні музеї», яка засвідчила роль музеїв у збереженні й вивченні творів мистецтва.

Після розформування Харківського університету в 1920 р. та створення на його базі Інституту народної освіти університетська кафедра теорії і історії мистецтв припиняє діяльність. Мистецтвознавчі дослідження проводилися на кафедрах європейської культури, української культури, де викладачами працювали учні Шміта. 1926 р. була створена секція мистецтвознавства з двома підсекціями: українського мистецтва на чолі зі Стефаном Таранушенком та східного мистецтва на чолі з Дмитром Гордєєвим, що була приєднана до кафедри мистецтвознавства при Всеукраїнській академії наук у Києві (Побожій, 2005: 23–24).

Найвідоміший з учнів Ф. Шміта Стефан Таранушенко (1889–1976) до арешту викладав у Харківському університеті, згодом у художньому інституті, був директором Музею українського мистецтва, Головою Харківського комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини, досліджував у цей час мистецтво й архітектуру України, зокрема Слобожанщини («Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст.», «Покровський собор у Харкові», «Старі хати Харкова» та ін.) (Таранушенко, 2011).

Подальші сталінські репресії фактично припинили розвиток мистецтвознавства як науки в Харкові. Спочатку критиці за відсутність марксистського, класового підходу до наукових проблем було піддано збірник «Мистецтвознавство» (1928–1929) зі статтями С. Таранушенка, Т. Івановської, М. Лейтер, Д. Гордєєва, В. Зуммера, Є. Берченко, К. Берладіної, Т. Степанової, М. Вязьміної (на диво, цей збірник не було конфісковано і він наявний у бібліотеках України). 1933 р. було заарештовано всю секцію кафедри мистецтвознавства: С. Таранушенка, О. Берладіну, О. Нікольську, Д. Гордєєва, музейників О. Поплавського, П. Жолтовського зі звинуваченнями в намаганнях повалити радянську владу і встановити демократичну республіку (Побожій, 2005: 24–25). Сфабриковані матеріали про музейних працівників стали доступні дослідникам лише з набуттям Україною незалежності в 1990-х рр. Після завершення слідства заарештовані чоловіки були

вислані з Харкова, а жінок відпустили. Але це був лише початок червоного терору. Коли він набрав обертів, 1937 р. у Ленінграді був розстріляний академік Ф. Шміт. Харківські учні Шміта, які вціліли від репресій, поступово відійшли від науки, працювали в музеях Харкова.

Уже після Другої світової війни поволі починають відновлюватися наукові мистецтвознавчі дослідження, і в 1963 р. у художньо-промисловому інституті (нині Харківська державна академія дизайну і мистецтв) було створено секцію історії і теорії мистецтв при кафедрі марксизму-ленінізму, яку очолив учень репресованого художника-бойчукіста Івана Падалки – Михайло Зубар.

Зі здобуттям Україною незалежності виникла потреба в підготовці фахівців та наукових кадрів з мистецтвознавства нового часу. Отже, у травні 1992 р. у Харкові після більш як сімдесятирічної перерви вже у художньо-промисловому інституті була створена кафедра теорії та історії мистецтв. Її очолив художник і архітектор В. Константінов, з 2002 р. – кандидат мистецтвознавства (нині доктор мистецтвознавства) С. Рибалко, з 2010 р. – доктор мистецтвознавства Л. Соколюк. З 2002 р. кафедра теорії і історії мистецтв стала випусковою, а 2007 р. відбувся перший випуск фахівців.

У різні часи на кафедрі працювали доктор мистецтвознавства Лариса Савицька (дослідження художнього життя та художньої критики України другої пол. XIX – поч. XX ст.), кандидат мистецтвознавства Микола Гуєцький (дослідження методології і теорії мистецтва), Юрій Дюженко (дослідження творчості харківських художників), кандидат мистецтвознавства Алла Півненко (дослідження художнього життя Харкова), В. Путятін (дослідження історії мистецтва країн СНД) та ін.

Нині кафедра теорії і історії мистецтв має у своєму складі мистецтвознавців, істориків. Коло їхніх наукових інтересів зосереджене здебільшого на вивченні проблем розвитку українського мистецтва, що відображають численні публікації, участь у наукових конференціях в Україні та за кордоном, кураторство виставок та арт-проектів. У науковому доробку доктора мистецтвознавства, академіка АМ України Л. Соколюк, яка однією з перших в Україні звернулася до вивчення творчості М. Бойчука та його учнів, декілька монографій, присвячених проблемі національного стилю в українському мистецтві першої третини XX ст., доктора мистецтвознавства Т. Павлової – дослідження у царині фотомистецтва та живопису України, кандидата мистецтвознавства В. Чечик – дослідження мистецтва України

першої третини ХХ ст. і театраль-но-декорацій-ного мистецтва. Кандидати мистецтвознавства А. Корнєв, Л. Мельничук досліджують мистецтво і мистецтвознавство, культуру і художнє життя Слобожанщини, кандидат історичних наук В. Сушко – фахівець з етнології і народного мистецтва України. Нині серед молодих викладачів є вихованці кафедри теорії і історії мистецтв – кандидат мистецтвознавства О. Осадча (досліджує сучасне мистецтво, теоретичні засади і практику фотомистецтва), В. Горбачова (досліджує мистецтво Індії), В. Найдєнко (досліджує сучасне мистецтво, цифрове мистецтво). На кафедрі викладаються як класичні дисципліни, так і авторські курси, зорієнтовані на сучасну проблематику в мистецтві і мистецтвознавстві, визначенні ролі і місця українського мистецтва у світових художніх процесах, що знаходить відображення в тематиці дипломних робіт і проєктах студентів. Випускники кафедри працюють у різноманітних

мистецько-культурних інституціях в Україні і за кордоном, очолюють музеї і галереї, викладають у художніх закладах освіти, а також стають відомими мистцями.

Висновки. Кафедра теорії і історії мистецтв в Харкові, яка розвивалась стараннями декількох поколінь слобожанських учених протягом ХІХ–ХХ ст., нині продовжує успішну діяльність у Харківській державній академії дизайну і мистецтв. Сьогодні кафедра визначає потужні науково-педагогічні кадри, результатами праці яких є численні наукові статті і монографії, випуск фахівців-мистецтвознавців, участь у міжнародних проєктах і конференціях, визнання українською і європейською спільнотою тощо.

Історія створення кафедри, діяльність визначних науковців минулого Є. Рєдіна, Ф. Шміта, М. Сумцова, С. Таранушенко є орієнтиром на сучасному етапі розвитку науки про мистецтво в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович Є., Удріс І. Українське мистецтвознавство кінця ХІХ – початку ХХ століття: національне образотворче мистецтво в працях учених київської школи : монографія. Київ : Альтпрес, 2007. 272 с.
2. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под редакцией М. Халанского и Д. Багалея. Репринтное издание. Харьков : Saga, 2007. 390 с.
3. Мельничук Л. Єгор Кузьмич Рєдін як дослідник колекції та історії створення Музею красних мистецтв і старожитностей Харківського університету. *Культурна спадщина Слобожанщини* : збірник статей. Харків : Курсор, 2010. Вип. 23. С. 11–16.
4. Побожій С. З історії українського мистецтвознавства: збірник статей. Суми : Університетська книга, 2005. 184 с.
5. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. / упорядники О. Савчук, М. Красіков, С. Білокінь. Харків : Видавець О. Савчук, 2011. 692 с.

REFERENCES

1. Antonovych Ye., Udris I. Ukrainiske mystetstvoznavstvo kintsia XIX – pochatku XX stolittia: natsionalne obrazotvorche mystetstvo v pratsiakh uchenykh kyivskoi shkoly: monohrafiia [Ukrainian art criticism of the end of XIX – beginning of XX century: national fine arts in the works of scientists of Kyiv school: monograph]. Kyiv: Altpres, 2007. 272 s. [in Ukrainian].
2. Istoriko-filologicheskii fakultet Harkovskogo universiteta za pervyie sto let ego suschestvovaniya (1805–1905) [Faculty of History and Philology of Kharkiv University for the first hundred years of its existence (1805–1905)] / pod redaktsiyei M. Halanskogo i D. Bagaleya. Reprintnoe izdanie. Harkov: Saga, 2007. 390 s. [in Russian].
3. Melnychuk L. Yehor Kuzmich Riedin yak doslidnyk kolektsii ta istorii stvorennia Muzeiu krasnykh mystetstv i starozhytnostei Kharkivskoho universytetu [Yegor Kuzmich Redin as a researcher of the collection and history of the Museum of Fine Arts and Antiquities of Kharkiv University]. *Cultural heritage of Slobozhanshchyna: collection of articles*. Kharkiv: Kursor, 2010. Vyp. 23. S. 11–16 [in Ukrainian].
4. Pobozhii S. Z istorii ukrainskoho mystetstvoznavstva: zbirnyk statei [From the history of Ukrainian art history: collection of articles]. Sumy: Universytetska knyha, 2005. 184 s. [in Ukrainian].
5. Taranushenko S. A. Naukova spadshchyna. Kharkivskiyi period. Doslidzhennia 1918–1932 rr. [Scientific heritage. Kharkiv period. Research of 1918–1932] / uporiadnyky O. Savchuk, M. Krasikov, S. Bilokin. Kharkiv: Vydavets O. Savchuk, 2011. 692 s. [in Ukrainian].